

Сәбит Мұқанов

Сұлушаш

Сәбит Мұқанов

Сұлушаш

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=22579350

СҰЛУШАШ:

СӘБИТ МҰҚАНОВ

СҰЛУШАШ

СҰЛУШАШ

СӘБИТ МҰҚАНОВ

(1900–1973)

I бөлім

САЙРАН

I

Бай болған дәулеті мол Тілеуберді,
Байлықпенен меңгерген тамам елді.

Төрт түлік мал өргенде құрттай қайнап,
Құмырсқадай қыбырлап жапқан жерді.
Тор-қасқалы, қазмойын жылқыларын
Екі-үш мындап он шақты қосқа бөлді.
Түйелері түздерде бота тауып,
Қойы жүрген жерінен қозы терді.

...Жас кезінде қыз тандап кезіп елді,
Өз бойына лайықты іздеп теңді,
Мың жылқыны біржола матап беріп,
Алтынай дейтін сұлуды алып еді.
Тоқсан нарға жүк артып безеп, жасап,
Алтынайға әкесі құл, күң берді.

Шұнақ деген жігіт пен Тезек атты
Бір жас қыз, құл, күндермен ере келді.
Шұнақ пенен Тезек те қосты көңіл,
Құлдық, күндік болса да көрген өмір,
Өздерінше қызықты дәурен сүріп,
Тәтті өмір тәрізді болды о бір.
Шөккен түйе, көгенді қозы арасы, –
Жата-тұғын мекені күл мен көмір.
Сөйтіп Шұнақ Тезекпен осы өмірде
Тірі жанға сездірмей жүрді үш-төрт жыл.
Содан кейін құрсақты болып Тезек,
Торсық шеге, ақ сазан тапты бір ұл.

Ұл туды деп шашулар шашылған жоқ,
Қатын жиып қалжа да асылған жоқ.

Жөргегі жоқ, қап-қара құрымға орап
Алса да, жанның жаны ашыған жоқ.
Алтай деп әлдеқалай атын қойды.
«Азанменен» құлағы ашылған жоқ.
Шұнақтың ақжүрегі қуанғаннан
Көпке шейін дүрсілдеп басылған жоқ.

...Күн-күн санап толқыды туған айдай,
Қап-қара көз, қыр мұрын, қасқа маңдай,
Қаз мойынды, кең иық, сұлу тұлға
Тіп-тік боп тауда өскен қарағайдай.
Кір-қожалақ табанын тас тілсе де,
Жүдемеді, үдеді гүл боп жайнай.

Қозы бақты, қой бақты, отын жақты,
Ерте тұрып үнемі кешке жатты.
Құлдан туған неме деп көзге шұқып,
Кім корінген бір сабап шырылдатты.
Итке төгер іркітін оған беріп,
Бай да жастан ұстады қысып қатты.
Сол бейнеттің бәрін де көргенімен,
Болып өсті ер Алтай ер сымбатты.

Бір доғал, жасынан бір бетті болды.
Кекшіл қасқыр сықылды кекті болды.
Аузынан шыққын сөзден қайтпай-тұғын,
Сөз ұстағыш қажырлы, сертті болды.
Сол бірбеткей бетінен қайтпаймын деп,
Жасында талайлардан тепкі көрді,

Бала күннен әлдінің қылығы өтіп,
Жас күнінен өзегі өртті болды.

II

Екі-үш жылдай отасып Тілеуберді,
Тұңғышы, Алтынайдан бір қыз көрді,
Сұлушаш қойып атын, ұлан-асыр
Той жасап дүрілдетті бүкіл елді.

Ай мен күндей нұры бар жалғыз ару,
Бесіктен-ақ бал болып мәпеленді.
Ержеткенде күн түсіп бұғағынан,
Таң қылды сұлулығы көргендерді.
Он алтыға келгенде қыздың жасы,
Төгіліп тізесіне түсті шашы,
Қаламмен жалғыз сызық тартқандай боп,
Қиылды қап-кара боп қиғаш қасы,
Қарақат көз, қыр мұрын, ұзын кірпік,
Тістері меруеттің тізген тасы.
Бетінен нұры бөртеп, қаны тамған,
Толқыған сұлу айдай кесер басы.
Мойыны иірілген аққу-сынды,
Тамағы торғындай боп тартты күнді.
Қып-қызыл жұқа ерін, оймақ ауыз,
Қиылып құмырсақдай белі үзілді.

Сүйрік саусақ, жұп-жұмыр жұмсақ білек,
Орта бойлы- шалқақтау ер пішінді.
Көз қарасы көргенді күндей ертіп,
Ішпей-жемей мас болып көзін жұмды.
Есіркеп, әлдеқалай құты түсіп,
Не керек, бай табиғат берген нұрды!..
Басына бәт-құндыздан киді бөрік,
Тізеден қара шашты жіберді өріп,
Шеберге шашын ылғи маржандағтты.
Бір рет өргеніне бір ат беріп,
Бірі күтіп, біреуі нөкер болып,
Соңынан сұлу қыздар жүрді еріп.
Өз алдына оңаша бір ауыл боп,
Алты отауды ақ күмбез тікті бөліп.
Өңшең торы қасқалы жорғаларды,
Тұрмандатты шүп-шұбар күміс көміп,
Қай уақытта серуенге шығам десе,
Бәрі даяр керегі, өзінде ерік.
Сандалды ел мырзасы болып ғашық,
Талай жорға, ішікті төкті шашып,
Бетпе-бетте бір ауыз сөз қата алмай,
Сұлудың маңайынан жүрді қашып,
Бетіне сұлу жанды қаратпады,
Сөзге шешен, ақ жарқын, мінезі ашық.
Толған айдай толықсып гүлдей жайнап,
Күннен-күнге сұлулық өрледі асып.

III

Сұлушаш бала еді аз жыл бұрын,
Балалық өмірдің жәй терген гүлін,
Не дегенін істетіп, еркелетіп,
Тілеуберді «қыз» демей, деді – «ұлым»...
Неше түрлі қуыршақ істеп сұлу,
Отауда отыратын жиып «жүгін...»
Сол кезде қозы баққан Алтай бала,
(Сауыс боп үсті-басы қарақұрым),
Соқтығып ойнаған боп қағып кетіп,
Көретін Сұлушаштың тартып сырын.
Сұлушаш сол мезетте күлімсіреп,
Алтайға аударатын көздің қырын.
Өйтетіні, Алтайға біткен тұлға
Байланбаған мүшелі сұлу құлын.
Ол кезде екеуі де құлын еді,
Құлындай ойнап у болуы
Оларға бала кезде білінбеді.
Қызарып шыға қалған қос қызғалдақ,
Суық желді өмірмен үрілмеді.
Неге екенін сезбеді өздері де,
Қарасса жүректері дірілдеді.
Ойнақшып қара көздер жаутаңдасып,
Қып-қызыл еріндері күбірледі.
Жастық-мастық, балалық бәрін жеңіп,

Өмірдің шын пердесі түрілмеді...

IV

Басқаны Сұлушаштың сүйері жоқ,
Алтайдан басқа көңілі иері жоқ,
Кездескен қай мырзаға кез салса да,
Ішінде тап Алтайдай біреуі жоқ.
Алтайдың тілі оған бұлбұлға ұқсас,
Сөйлесе майдай майда, сүйегі жоқ.
Тәңірісі табынатын жалғыз Алтай,
Өзінше одан артық киелі жоқ.
Алтайды көрмегелі көптен бері,
Жүрекке сағыныштың толды шері,
Отарға жылқы айдап кеткен Алтай
Жыл болды міне елге келмегелі.
Алтайдың қосы жүрді Нұраны өрлеп,
Жылқыны салған қысқа, жайлы жер деп,
Сол бет алған жағынан жазғытұрым
Қос көшіп Құланөтпес жаққа келмек.
Сәуір туып, қар беті қабыршыққа
Айналғанша, көшті ол қосын теңдеп,
Бұл бет алған маңайда, ат жететін
Орында, қатынасар ешбір ел жоқ.
Қыс маужырап, жылқыны қысып кетпей,
Қыс тентегі – боран да зәрін төкпей,

Жылқышылар жайланды рақатта,
Бір адамға батыра суық өтпей!
Жер отты, қыс та жайлы болғандықтан,
Семіздің басы жерге қалды жетпей.
Быртиып жылқышылар семіріп ап,
Беттері қара-күрең болды өрттей.
Алтай да осылардың арасында,
Жапанның ақ кебіндей даласында.
Ойынан жатса-тұрса шықпай сұлу,
Көңілсіз, қосылып жүр қарасынға.
Түн болса «күзетке» деп қосқа келмей,
Кетеді екі іңірдің шамасында.
Жүреді түні бойы жұлдыз санап,
Ғашығын іздеп, көзін көкке қадап,
Ермегі сүмбі-сынды Торытөбел
Оқтаудай ішін тартып қатқан жарап.
Есіне сұлу түсіп кеткен кезде,
Екпінмен шырқап тұрып әнге салад...
Бір күні жүргенінде жылдай болып,
Жаз жақындап, жылыды қар да еріп.
Қыстай көшкен қос та енді кейін қарай
Бетін бұрды ел жаққа бейімделіп,
«Сұлуыма бір табан жақындадым» –
Деген жанша, Алтайға ажар еніп,
Күндіз-түні ат үстін босатпастан,
Жүре берді қуанып, көңілденіп,
Қос сол көшкен бойымен жер қарая,
Құланөтпес түбіне қарай келіп,
Тігілді де, жылқыны тоқыратты,

«Келдік» деп иесіне хабар беріп.
Түс еді, жылқы біткен жусап жатқан,
Алтай мен бір жолдасы жылқы баққан,
Аттарын қаңтарысып отыр еді,
Көрінді бір салт атты ауыл жақтан.
Алыстан аттың түсі қылаңданып,
Қара құйрық желпендеп бұлаң қаққан.
«Бұл кім!» деп көз тігісіп отырғанда,
Бір жігіт келе қалды жорғалатқан.
Терлеген боз жорғасы бүлкіл қағып,
Толқыған толқындай боп ырғаланып,
Аузынан ақ көбігі бұрқ-бұрқ етіп,
Тайпаңдап «ә» дегенше келе қалып.
Қараса Сейіл дейтін жігіт екен,
Атынан түсірісті бұлар танып.
Жайласып, амандыққа келгеннен соң,
Алтайды шықты Сейіл оңаша алып.
– «Келіп ем – деді Сейіл, – әдейі саған,
Тапсырды бір аманат сұлу маған».
«Алдымнан жұма күні қарсы шықсын,
Алтайды сай басында тосып алам» –
Деп мені хабаршыға салып отыр,
Сөзімде жалған бар деп болма алаң.
Сенімен осы арада уәделесіп,
Ауылға көп кідірмей қайта барам.
Алтайдың тұла бойы шымырлады,
Жүрегі дүрс-дүрс соғып жыбырлады.
Жалғыз-ақ сыр сақтағыш сұрша беті,
Білдірмей сасқандығын құбылмады.

Бұл хабардың не хабар екендігі,
Әрі ойлап, бері ойланып ұғылмады,
Ой келді: «бұл сұлуға не боп кетті,
Бұл қалай тым ыстықтай сұғынғаны?» –
Ер Алтай шіміркеніп қабақ қатты,
Шыжитқан ыстық, күннен тер де ақты.
Кенеттен келген хабар, түсініксіз...
Ішіне қосымша ғып тағы от жақты.
Әрі ойлап, бері ойлап келгенінде,
Шығып қарсы алуды мақұл тапты.
Сейілге жауап күтіп жаутаңдаған,
«Жарайды... Барайын!» – деп сөз ұстатты.
Қайсарды бүгін Алтай қасына ерткен,
Ол оған тату құрбы болған көптен.
Сейілдің сөзін айтып Қайсарға Алтай,
Ақтарды сырын түгел судай төккен:
– «Сұлушаш жанған жұлдыз маған бола,
Көрсетіп жарқын нұрын әуре еткен.
Жасырып сенен сырды не қылайын.
Сұлуды аламын деп мен ант еткем.
Адам болып өмірде жасау қиын,
Таятын болсам егер осы серттен.
Қане, Қайсар, айтатын ақылың не?
Жәрдем тілеп, алдына жолым шеккен»
– «Мұныңның бәрі мақұл – деді Қайсар, –
Бірақ, іске аптықпай кіріс еппен!»

V

Кеш болды көктің жүзін бұлт жапты,
Баяу жел біраздан соң дауылдатты,
Ымыртта атын ерттеп мініп Қайсар,
Әкелді жарап жүрген екі атты.
Қос алдында жалындар жалп-жалп жанып,
Бақырда ет бұрқылдап қайнап жатты...
Ет жеді жылқышылар майлап мұртты,
Ақ майға томпаңдатып толтырды ұртты.
Алтай еттен дәм татпай отырып қап,
Сіміріп жалғыз аяқ қымыз жұтты.
Алдағы өмірлерін елестетіп,
Көзімен шолып отыр көрген сыртты.

...Бір кезде Алтай, Қайсар атқа мінді,
Қаруға қарларына сойыл ілді.
«Күзетке барамыз» деп сұрағанға,
Перде ғып аттанысты қара түнді.
Бұлардың қандай жаққа баратынын
Серік боп ілесетін жел-ақ білді.

Төбеден қап-қара боп бұлт көшті.
Ысқыртып аттың жалын жел де есті.
Қараңдап қарақурай төңіректе,
Бұларға «жол болсын» деп есендесті.

Қыл-ұшы құйрығының ағараңдап,
Жолшыбай қосаяқтар алдын кесті.

Сарлатып қос Тортөбел тартты желіп,
Тер шығып бойларына кірді желік.
Аузымен ауыздықты сүзе шайнап,
Ойнады үстерінде аппақ көбік,
Танаудан будақ-будақ дем шығарып,
Желпілдеп желбезегі делеуленіп,
Түйілтіп қайшылатып құлақтарын,
Келатқандай хауыпты көзі көріп.
Пысқырып анда-санда бас изейді,
Шаршамай келемін деп дыбыс беріп.

Сарлатып талай-талай жерден өтті,
Жазық дала, белесті өрден өтті.
Жарысқан желмен бірге отты жүрек,
Алтайды әлденеге дірілдетті.
Қара түн қап-қара боп маужырап тұр,
Түнеріп төрт құбыладан төңіректі,
Сар желіп сол ағызған бойыменен,
Екеуі уәде қылған жерге жетті.
Таң атып келе жатыр түнді қулап,
Жер жүзін шық басқан қалың булап,
Бет алып күн шығыстан күн батысқа,
Бұлттар көшіп жатыр будақ-будақ.
Өзеннің қошеметшіл көп құстары,
«Хош келдің, жолың болсын!» десті шулап,
Өзен де жар астында сар-сар ағып,

Көпіршіп әлденеге жатыр тулап.

Құлақ, түрді, еш дыбыс білінбеді,
Шыдамай шерлі жүрек дірілдеді
«Асықпа, кешікпейді, келеді» деп,
Майда жел құлағына күбірледі.
«Екі жас ұяларсың, мен кетейін» –
Деп шолпан езу тартып күлімдеді.
Қоңыр қаз долы өзеннің жағасында,
«Мұншама ерте жүрген бұл кім?!» деді.
Жан-жаққа Алтай көзін сап тұрғанда,
Оң жақтан естілді аттың дүбірлері.
Дүбірге Алтай, Қайсар құлақ салды.
Со жақтан аттыларды көзі шалды.
Таң еркін бозармаған, ала сәуле,
Әуелі анықталмай, бұлдырланды.
Уқалап көзін тағы қарап еді,
Боз жорға көз алдында оттай жанды.
Үстінде Сұлушаштың ақ үкісі
Теңселіп самал желге бұлғаланды.

Екеуі Сұлушашты енді білді,
Мінісіп аттарына қарсы жүрді,
Сұлушаш жақын келіп аттан түсіп,
Алдына Алтайының тәжім қылды.
Құшақтап екеуінің көріскенін,
Өзен, таң, Қайсар, қыздар көріп тұрды.
Шөп етіп Алтай беттен сүйіп алды,
Сұлушаш езу тартып қана күлді.

Көп тұрсақ көзге ұшырап қалармыз деп,
Қайтадан бәрі тағы атқа мінді.

Жолшыбай мәз-мейрам боп қарқ-қарқ күліп,
Қайсар да нөкерлерді сөзбен іліп,
Сұлушаш Алтаймен ат үстінде,
Келеді құшақтасып сайда жүріп.
Жол ашты шық басқан жасыл шөптер,
Майысып басын иіп, тәжім қылып.
Шуылдап өзен үсті әнге толды,
Бүгінгі шат көңілді құс та білді,
Бөлмеуге екі жастың әңгімесін,
Басылып жел жадырап болды тымық,
Жарыса аққан өзен мөлдірленіп,
Сыр бермей күп-күрең боп қалды тұнып.

Сөйлесе Қайсар қандай тілге шебер:
– «Арулар, сөзім мақұл көрінсе егер,
Сұлу менен Алтайды оңашаға
Жіберейік, кешіксек біреу көрер.
Ойнап-күліп бір жерде думан қылып,
Бұл ара емес отырып орын тебер».

Арулар айтқан сөзді қабыл алды,
Бөлініп бір тасалы жерге барды.
Қайсар да оларменен бірге кетіп,
Сұлушаш Алтайменен жеке қалды.
Екеуі сол арада құшақтасты,
Жамылып үстеріне жасыл талды.

Үстінен қошаметтеп ұшты аққу,
«Қайырлы болсын» – айтып шырқап әнді.

Сығалап сұлу күн де күлімдеді,
Жел сыбырлап құлаққа күбірледі,
Қосылған жас жүрекпен қоса қабат,
Талдардың жапырағы дірілдеді.
Өзеннің қабағында қоңыр қаздар.
«Мұншама құмарланған бұл кім?!» деді.

Қарақат төне қарап мөлдіреді,
Жасыл жапырақ перде боп желбіреді.
Тал ішінде қызарып шыққан гүлдер
Шайқалып нарттай жанып үлбіреді.

Шықтар күмістей боп, жарқ-жарқ тамып,
Әр жерде бір мөлтілдеп селдіреді.
Бұтаққа қонып алып бұлбұл сайрап,
Ұзақ болсын қуаныш, сүю деді.
Бұлардан басқа, сүйген қос жүректі
Жалғыз-ақ, қиядағы күн біледі.
Жүректің жалындарын басып енді,
Екеуі құшақтасып түрегелді.
Көптен бері жүректе топ боп жүрген,
Ақтарды іштерінен қалың шерді.
Сұлудан көзін алмай тесе қарап,
Ер Алтай «уһ», «Ойпырмай, уһ» – дей берді.
Қайғысы ер Алтайдың бақ па, мал ма?
Не нәрсе күйінгендей батты жанға?

Болмаса өткен өмір уландырған,
Кәрілік келіп жеткен өлер шал ма?
Немесе мынау сұлу табиғаттың
Алтайға ұнамаған жері бар ма?–

Жоқ! Оған бақ пен малдың керегі жоқ,
Қайғысы, – алды-артына сенері жоқ.
Өлетін халге-жетсе жаны ашып,
Аузына әкеп сусын берері жоқ.
Алдында күндей күлген мынау сұлу,
Жандыра жүрегіне түскен бір шоқ.
Сол шоқты сөндірем деп жүргенінде,
Рақымсыз қандай күнге болады соқ.
Бәрін айт, бірін айт та, ит жоқшылық
Жүректі айнытады құсықтай боп.

«Алтайжан, – деді Сұлу оған қарап, –
Қарақат қара көзін тура қадап, –
Қыздың көрген қызығы бес-ақ күндік,
Мұндай дәурен басымнан өтеді әлі-ақ.
Міне мен он жетіге аяқ бастым,
Бұл өмір жиырмаға жетсе сол-ақ.
Өз алтын босағанды аттаған соң,
Өмірге болғаның жай күйсіз қонақ.

Сүйіктің еркін басын ноқтаға ілді.
Құда түсіп айттырды бір жер дүмді,
Атастырған адамның теңі емеспін,
Сұрастырып ғашығың жаңа білді.

Өмірімде жар емес, жалын құшып.
Өткізбекпін құсамен көрер күнді,
Соны саған естіртпек болып бүгін,
Әдей келдім, төккелі іште мұнды!...»
Есіне түсіп барлық дос пен қасы,
Сұлудың мөлтілтеді көзде жасы.
Қыбырлап қызыл ерні тоңғандай боп,
Қабакта қимылдады қара қасы.
Әке де, шеше де жау, туған да жау,
Бар сенгені Алтайдың қара басы.

Неге екенін білмейді өзі-дағы,
Әйтеуір ауды соған ықыласы.
«Алтайжан, қайтемін!» – деп құшақтады,
Оралып мойынына жібек шашы.
Алтайдың мына сөзге мұздап іші,
Құбылып қырық түрленіп сұрша түсі,
Аузына айта-тұғын түк сөз түспей,
Дей берді:
– «Құда болған қандай кісі?»
– «Ол атақты Байбосын, ұлы жүзде
Билік құрып аюдай батқан тісі.
Оған жесір бермеуге, теңгермеуге
Үш жүзде де келмейді жанның күші.
Байбосынның жұмсары кектескенге, –
Шоқпарлы қол, сүйреген найза ұшы!»

– «Енді білдім, Сұлушаш, енді білдім!..
Қармағына түсіпсің мықты дүрдің.

Ол қармақтан құтқарып алу үшін
Қолынан не келеді мендей «құлдың!»
Мен жанымды қиямын құтқаруға,
Дерлік болсаң егерде «көзді жұмдым!»

Әкеңнің төрт құбыласы түгел дерлік,
Тізесін дәу-перінің бүгер дерлік,
Тік тұрса төбесімен көкті сүйеп,
Қолымен қос бүйірін тірер дерлік.
Сені берген қайының Байбосын да,
Үйретіп жолбарысты шідерлерлік.
Азуы алты қарыс өңшең аю,
Оңайлықпен бере ме бізге теңдік.
Мұндай іске бел байлап, көз жұмғанда,
Қайратыңнан тысқары керек ерлік.

Ойласақ малда ғана күш пенен бақ,
Кім-кімде малы болса мықты болмақ.
Кім ат пенен ас берсе, елдің бәрі
Сойылын соғып соның, тілін алмақ.
Бір мені күл ғып көкке ұшырады,
Жағынған екі байға өңшең жалдап.
Қаптаған қалың аран іштерінен,
Әкету тағы қиын көзін алдап.
Мұндай бәле басқа кеп орнағанда
Құтылмақ талмай-тұғын жүйрік саңлақ».

– «Алтайжан! – деді сұлу бір заманда, –
Нелер мұнды еткен жоқ бұл жалғанда!

Өкінгенмен өткен іс бұзылмайды,
Оған кейіп қажыма, назаланба!
Кеше-тұғын өткел көп екені рас,
Талай әлі қиындық жатыр алда.
Мен сендік!.. Сенер болсаң сырым осы,
Қосылмасам санама тірі жанға.

Құр қажудан, қажырлы арық қайрат
Ұнатсаң мен бір амал жүрмін ойлап,
Ұрын келсін деп әдейі атасқан-ды,
Шақыртуға белімді будым байлап.
Жамандығы шын болса жасқаншақтап,
Сенсе өзіне әлемге келер жайнап.
Менсінбеймін десем ол не қылады,
Азар болса бармағын кетер шайнап.
Жамандығын көзімен көрсе өзі,
Әкем-дағы уәдесін бұзып, таймақ.

Менің әкем тек сонда бүлінеді,
Уәдеден және де шегінеді.
Байбосын көнсе егер Құдай иіп,
Малдары қайырылып беріледі.
Жау жағы тулағанмен не қылады,
Азар болса біраз мал төгіледі,
Баласы жаман болып көзге түссе,
Болса да қандай мықты жеңіледі.

Көп ойлап менің ақылым соған жетті.
Демесін жесірімді бермей кетті.

Бүгін таң осы араға шақырғаным,
Ақылдаспақ болып ем осы кепті.
Қайтеміз, айла қылмай амал бар ма,
Тағдырдың талқысы әкеп соған жекті.
Алтайжан, жарай ма осы ақылдарым?»
(Алтай ойлап) – «Мен-дағы мақұлдадым!»
– «Бұл қалай деп түбінде ойламасын
Деген ой еді сені шақырғаным.
Байбосынның мырзасын көзіңмен көр,
(Күліп айтты) жездең ғой, жақындарың!»

Серттесіп бір-біріне қолын берді,
Ер Алтай Сұлушашқа жаңа сенді.
Құмарын баса алмаған екі жастың,
Сүйісіп шөп-шөп етті тағы да ерні.
Сұлушаш бір уақытта Алтайына
Бір алмас екі жүзді қанжар берді.

Қанжарды Сұлушаштан қолына ап,
Аударып екі жүзін қарап-қарап.
Ышқына бір күрсініп алдыдағы,
Қанжарды қойды Алтай жерге қадап,
«Білтелі қара мылтық тағы берем»
Деді Сұлу, қолымен шашын тарап,
Серттесіп, сөз байласып болғаннан соң,
Шақырып жолдастарын алдырды ат.

Сұлушаш нөкерімен аттанысты,
Сүйісті, құшақтасты, қол алысты.

Бозжорға ырғалаңдай басып шұлғып,
Баяғы келген ізге қайта түсті.
Артынан Алтай ұзақ қарап тұрды,
Ойлары болашақтың улап ішті.
Қарасын Сұлу үзіп кеткен кезде,
Бұлар да өз бетіне жөнелісті.

VI

Аттанып Алтай қайтып келе жатты.
Бұлт жадырап, күн қайнап отын жақты.
Торғай шырлап, шарықтап қияға өрлеп,
Тұс-тұстан қанаттарын жыбырлатты.
Жан-жақтың, бәрі сұлу – күлімденіп,
Денені шаттық беріп шымырлатты.

Қурайлар ақ үкілі иіп басын,
Жас талдар жап-жасыл боп жайып шашын,
Қызыл гүл қызараңдап нарттай жанып,
Құбылды нұрға бөлеп дөң арасын.
Жасыл шөп жұпар шашып, жерді жауып,
Жүректің жазарлықтай бар жарасын.
Тап сол күн дүниеге келмейтін күн,
Айнала неткен шаттық таңғаласың!..

Тортөбел басын шұлғып бүлк-бүлк желді,

Денеден домалатып шып-шып терді.
Құйрығын сипандатып, басын шұлғып,
Жортақтап борт-борт басып ұтты жерді.
Жасыл шептің астынан құрғақ топырақ,
Самалдан шаңғымақ боп дөңгеленді.

Тізгінді ер басына қазықбау шап,
Қамшысын мықынынан таянып ап,
Ағытып түймелерін омыраудың,
Жеңдерін шынтағынан түріп тастап,
Қабағы жабыңқы боп Алтай ердің,
Тұңғиық, көкке көзін келеді сап.

Ғашығын көріп қайтты, – қуанбады,
Сүйісті, бірақ оған жұбанбады.
Үмітті ойы алдына алыс жатыр,
Көздеген мақсаттары тұмандады,
Сұм үміт сұп-сұр болып елес беріп,
Көктің бір қиырында қылаңдады.
Болмаса сағымменен бірге толқып,
Түлкідей таудан қашқан сылаңдады.
Алтай ер ат үстінде қалды қатып,
Көп ойлап ой ұшынан шыға алмады.
Үміттің тілі ауыр, сөзі қиын,
Ол тілді Алтай еркін ұға алмады.

Түнеріп қара көк боп тұр аспан-көк,
Бетінде шұбар бұлт тұр толқындай боп,
Қадалып қанша қарап байқап еді,

Бұп-бұлдыр жатқан дария қиыры жоқ.
Айналып күнге көзін бір салып ед,
Ол-дағы телегей боп жанған тек от.
Көз жұмып өмірді де ойлап еді,
Ол-дағы зымыраған бір атқан оқ,
Не ойлап, не нәрсені қиял етсе,
Қайғыға бәрінде де болады соқ.
Бір кезде көктен көзін жерге аударды.
Төңірек ажарланып гүл-гүл жанды.
Көзіне не көрінсе жаудай болып,
Бұрынғы қайғы үстіне қайғы салды.
Жер, шөп, су, орман, дөңес... бәрі-дағы,
Бай үшін жаратылған сықылданды.

Ойлады: «жер менен су, тоғай орман...
Адамзат пайдалансын деп жаратқан.
Бірақ сол ен байлықты байлар ғана
Өзіне меншікті ғып пайдаланған.
Жалшыға, құл-құтанға дәнеме жоқ,
Жалғыз-ак, ішер тамақ оларда арман.
Дүние-ай, маған берсе бар билікті,
Күштіні етер едім көзге түрткі,
Жалшыға, құл мен күнге, кедейлерге,
Берер ем бөліп-бөліп мал-мүлікті.
Не керек, бар байлықты байлар көріп,
Кекіріп, болып отыр майға күпті!»

Әкесі жүр соры қайнап бие бағып,
Кезі келсе, қой менен түйе бағып,

Киімі өрім-өрім сауыстанып,
Шешесі жүр бүкшендеп отты жағып.
Інісі Ермек, – әлі жас... өзі-дағы
Жылқышы боп бейнеттен киді қамыт.
Іні сияр өмірде тескіндік жоқ,
Қайда барса алдында азап-тамық!..

Тағы да әртүрлі ой елестеді,
Бәрі ұшқыр бір-біріне ілеспеді.
Қаншама көзін жұмып ойласа да,
Ойлар көп, біреуін де түгеспеді.
Ойлатқан осыларды кедейлік қой,
Бай болса «мен еркінмін» демес пе еді?!»

Алтайдың Қайсар ойын отыр сезіп,
Ол-дағы ой сарайын тартты кезіп,
Алдында келер күнді болжағанда,
Өмірден қол сілтеді о да безіп,
Алтаймен не көрсе де бір көрмек боп,
Ішінен неге болса отыр төзіп.
Алтайды жұбатайын деді-дағы;
– «Жеткен жоқ қайғыға енер мезгіл әлі.
Ер басы еңбек үшін жаратылған,
Қашан да сыннан өтпек ердің бағы.
Не керек ойға құл боп, жаным Алтай,
Жастық күн өмірдің ол жалын шағы.
Жастықтың жалынына су сепкені
Қайғыға ер жігіттің қажығаны.
Осыны дәуде болса айтқан шығар,

Өзің шын сеніп сүйген сұлу-дағы!»

– «Қайсар-ау! – деді Алтай күрсініп ап, –
Рас, қызу уақыт қой бұл жастық шақ.
Осы істі бір бастауын бастасам да,
Ақыры не болары тәуекел-ақ.

Тілеуберді еркімен Сұлушашты,
Тап менің бұл күйімде бермеуі хақ.
Егер де Сұлушашты алып қашып,
Олардың қолдарына түсе қалсақ:
Не болмақ?... Не боламыз?... осы арасы
Жүректі шошытады көрсем толғап.

Ар жағы не болуы өзіңе аян,
Қашқанмен жоқ барар тау, басар саян,
Жаудан қорқып үмітті тілегімді,
Өлем деп орындамай қалай қоям.
Ой мен қырым, қанатым, құйрығым жоқ,
Құлашты талпынсам да қалай жаям,
Бүйткен өмір – өмір ме, ойлашы өзің!
Осы өмірден табамын қалай баян», –

Деді де Алтай қатты демін алды,
Қара көзден ұшқындар шашырады. –
– «Өлсем де орындаймын осы істі,
Өлгенше дұшпанымнан ішем қанды!
Ардақтап жаудан қорқып, бұғып сасып,
Кәдірлеп қапқа буып қайтем жанды.

Әйтеуір ертелі-кеш бір өлім бар,
Көргем жоқ екі жүз жыл жасағанды!»
Деп жігермен шоқытып Қайсар жігіт,
Жылқыға келгенін де білмей қалды.

II бөлім

СЕРГЕЛДЕН

I

Жұлдыз сөніп, таң атқан мезгіл еді,
Алыстан бұлдырап бір салт келеді.
Самалы қоңыр салқын толқып соққан,
Ән салып толқындатып жібереді.
Парсының масатылы кілеміндей
Құлпырған ғажайып гүл төңірегі
Аққудай сұңқылдаған сонау әнді,
Жаңғыртып иен даланы шырқағанды,
Оқтаудай жарау атты бүгілдіріп,
Күзеткен ала-бөтен атқан таңды,
Мас болып шырт ұйқыда жатқандардың,
Қайсысы ән екен деп есіне алды?

Ол әнді күміс көбік көл тыңдады.
Құлпырған, астау жонды дөң тыңдады.
Бөлмейін дегендей-ақ зарлы күйді,
Тына ғап жұпар иісті жел тыңдады.
Көзінен мөлдір жасы мөлт-мөлт тамып,
Буланып шық басқан жер тыңдады.
Одан басқа, мал баққан, отын жаққан
Қақ, сауыс, қара, жыртық жең тыңдады.

Ән салып келе жатқан жалғыз жан кім?
Ішінде зарлағандай нендей бар мұн?!
Керіліп ат үстінде есінейді,
Көз шырын алмаған-ау бүгінгі түн!

Көзінен көрер таңды неге атырад?
Желдіртіп неге асығыс келеді тым?
Жер астынан сығалап бұлтты жарып,
Неліктен көзін қадап қарайды күн?
Дем алмай не себепті ішін тартты,
Самал жел көпті көрген қария сұм?

Торғайлар неге сонша шырылдады?
Неліктен үйрек көлде бырылдады?
Қоңыр қаз балапанын жайып жүрген
Біріне-бірі неге сыбырлады?
Күн жадырап, жайылып, өз-өзінен,
Не жақсылық жұмысты ырымдады?

Өсімдік жел тынғанда басын шұлғып
Қалайша себебі жоқ қыбырлады?
Не қайғы, не қуаныш көретіндей,
Аттының неге бойы шымырлады?

Осының бәріне де себеп ашық:
Қосылмақ бүгінгі күн екі ғашық.
Ән салып ен даланы өзі билеп,
Көрінген жігіт Алтай дөңнен асып.
Астында бөкен қабақ Торытөбел,
Келеді жұмсақ жерді борт-борт басып,
Құс, көл, жер, дөң, жел, сағым үндемеді,
Қарсы алды ер Алтайды амандасып.

Алтай да таза ауаны жұтып еркін,
Құбылған табиғаттың көріп көркін.
Таянып оң жақ қолын мықынына,
Шекеге артын түре киді бөркін.
Таң атпай келе жатқан бар жұмысы
Сұлуға орындамақ айтқан сертін.
Қазірде көңілі онша қаяу емес,
Таң жойды түнде өзекке түскен дертін.

Ел үсті өрген малмен азан-қазан.
Сиыр мәңіреп «өрем!» деп айтты азан.
Өрген қойды айнала шық бөлеп,
Қыбырлаған, үстері тартқан бозаң.
Қой жағалай жарысқан лақ, қозы,
Дегендей боп бірінен-бірі озам!

Көл де нұр, көлем де нұр, сайлар да нұр,
Айнала нұр, ілікпейді көзге тозаң.
Сол нұрлардың ішінде аппақ үйлер,
Дөңкиіп тұр бейне бір күміс қазан.

Түк нәрсе сезінбестей, ауыл өлік,
Таңғы тәтті ұйқыға алған еніп,
Ояулары құрт жайып, қазан қырған,
Қой құрттаған, жүргендер тезек теріп,
Ең аяғы иттер де жалқауланып,
Маңқ етіп жата кетті дөңгеленіп,
Соның бәрін көзімен шолып Алтай,
Қарақұрым үйіне түсті келіп.
Қуанышты әкесі күле қарап,
Құлынын кіріп келген көре сала-ақ,
Құшағын ұша тұра жайып келіп,
Қысып-қысып бетінен сүйді жылап.
Шешесі де бүкшендеп жүгіріп кеп,
Бір беттен о да сүйді жанасалап.
Амандасып болған соң, ұйқтап жатқан,
Інісін Алтай барып өпті аймалап.
Жыртық үй шымнан соққан балағандай,
Ішінен сырттағыны санағандай.
Үй ішінде төсеніш, көрпе, жастық,
Бірі жоқ, үйді жау кеп тонағандай.
Ер жігіттің тұрмысы сондай болса,
Неғып шыдар жүрегі жараланбай.

Екі аттап Алтай төрге барды-дағы,
Жан-жағына бір қарап алды-дағы,
Шырша бойы сыймады, басын иді,
Сықылданып жылқының арғымағы,
Ойына әр немелер түсіп кетіп,
Иығы талғандай боп салбырады.
Далаға тоқырамай қайта шықты,
Өліктей ұйықтап жатқан көрді жұртты.
Бір қарап жаңа шыққан сұлу күнге,
Отауға қара көзді қадап тікті.
Алдынан ғашық сұлу елес етіп
Қозғады жүректегі нәзік жіпті.

Бармауға шыдамады жанған жүрек,
Бірақ ерте баруға себеп керек.
Күні үшін байға құл боп жағынғандар,
Көзі шалса «бұл қалай барад?» демек.
«Тірі адам көрмейді, тасалаймыз,
Бар, бар!» деп тұманданып тұр төңірек.
Тұманменен тұтасып, күннің көзін
Жасырды ер Алтайды бұлт та елеп.
Бір кезде Алтай барып есік ашты,
Денесін жерді жапқан буға бөлеп.

Сұлушаш ұйықтап жатыр болып бырдай.
(Ұйықтамас па, кездессе тұрмыс мұндай!)
Жамылып шайы көрпе, шалқасынан
Керіліп жатыр екен аппақ құдай.
Тықырды сезгеннен-ақ атып тұрды,

Шошынып ұясынан ұшқан құрдай.
Толқынды қара шашы тізеден кеп,
Алтайға құшақ жайды сабыр қылмай,
Бүктеліп құмырсқа бел бұрандады,
Үзіліп кете-тұғын нәзік қылдай.
Қадалтып кара көзін қарай берді,
Кірпігін әрең қағып, көзін жұмбай.

Құшақтап Алтай қысып бұраң белден:
– «Қалқам-ау, жолым ғой бұл әдейі келген.
Тағы да сөйлесерміз, көп тұрмайық,
Көп тұрсақ біреу-міреу көрер елден.
Кешке тағы келемін, сырласып бір
Құтылу керек көптен жүрген шерден.
Қанекей, тіліңді тос, бір сүйейін,
Кел қалқаш, әкел, әкел, әкел, бермен!»

II

Күн қайнап жалын шашты түстікке кеп,
Аспан ашық, шөкімдей бір бұлт жоқ,
Тұңғиық теңіз аспан қара-күрең,
Алыста жалтырап тұр айнадай боп.
Сілкініп әнші торғай жырлап жатыр,
«Тира-ра, тира-ра, тира-ра» деп.
Алыста шаңқылдады ақ шағала

Танданып әлденеге күлкісі кеп.

Ауылдың сыртын ала қаққан желі.
Үйездеп байдың сауын биелері.
Түнде майса көк шөпке тойғандықтан.
Шығады ыңқ-ыңқ етіп зорға демі.
Құлындардың, құйрығы жерді сабап,
Ыстықтап, солқылдайды бүйірлері.
Желіде сауыншы жүр көнек іліп,
Кеудесі ашық шынтақтан түгел жеңі.

Тік өркеш, ұзын шуда, иір мойын,
Сортаңнан сасырды жеп алған тойым.
Бөленіп толқып жатқан сағымдарға,
Жусап тұр шаттық алып тұлабойын.
Қой жатыр өзенді өрлей бырт-бырт күйсеп,
Ішінде қозылары салып ойын.

Пісілді күрс-күрс етіп қара саба,
Даусына жаңғырықты мидай дала,
Құйылып сары қымыз сапырылып,
Шүпілдеп көбіктене толды шара.
Ас үйде мейіздей сұр бүлк-бүлк қайнап,
Будақ бу бұрқылдады мұрын жара.

Иіндеп саба-саба жиған іркіт,
Асылып жер-ошақта қайнады құрт.
Түтіні желсіз күнде көзге ілеспей,
Көкшіл түсті жалындар жанды жылт-жылт.

Көсеуменен от түртіп кәрі кемпір,
Салқын тер маңдайынан шықты шып-шып.
Еңбегі қанша екені мағлұм ғой,
Әйтеуір байға құл боп бағынған жұрт.

Ұйқыдан түс кезінде тұрды бай да,
Бұрқылдап мыс әйнекте жатыр шай да,
Үй іші масатылы жайған кілем,
Жұмақтың дәл өзіне ұқсамай ма.
Іргеден түріп қойған есіп жатыр
Хош иісті, қоңыр салқын жел де майда.
Жастанып мамық жастық қарнын сипап,
Кекіріп бай бір кезде қанды шайға.
Бәйбіше шекесіне салып күндік,
Азырақ сығырайтын ашып түндік,
Кеудесін көйлегінің желпе түсіп,
Ішіне шым жібектің отыр сүңгіп.
Сонда да бір нәрсеге кейігендей,
Азырақ қабағына түскен кірбік.

Ол кірбік – бәйбішенің Сұлушашы,
Келгенде отауына бірде апасы,
«А... па!..» деп арғы жағын айта алмай,
Мөлдіреп қара көзге толған жасы.
Қып-қызыл жұқа ерні қыбыр етіп.
Қабақта қимылдаған қара қасы,
Анасы жалғызына деген: «қалқам»,
Өз ойын Сұлу жарып айта алмай,
Жүрегі дүрс-дүрс соғып болған талқан.

Анасының төсіне басын сүйеп,
Дей берген «апа, айтуға қорқам, қорқам...»
«Қалқам-ау, көз жасынан құрмалдық» деп,
Төгілген қара шашын сипап жібек.
Сүйріктей саусақтарын шөп-шөп сүйіп,
«Ойынды айт, қалқам!» деп қылған тілек.
Бір кезде сырын шешіп, құшақтаған,
Анасын күміс – жұмыр аппақ білек.

– «Апа, мен бергенінді ұнатпаймын,
Дейтін ең – қалқам, сені жылатпаймын. –
Сүймеген адамыма қосақтадың,
Қазірде көгендеулі лақтаймын.
Бергенің бай болғанмен неге керек,
Мен малмен өмірімді жұбатпаймын!»

Жүрегі бәйбішенің аттай тулап,
Денесін мұздай салқын қандар қулап,
Төбесі қатты шымыр ете қалып,
Тер шыққан маңдайынан будақ-будақ,
Сол сәтте не болғанын езі сезбей,
Құлағы әлденеге кеткен шулап.
Солайша ана шіркін аяп кетіп,
Сұлумен о да көзін алған сулап.

Қадалып құлынына қалған қатып,
Айтты деп бұл сөзді ол қалай батып,
«Бармаймын бергеніңе» деген сөзі,
Кеудесін мылтықтай боп кеткен атып.

Көп сөзді қорытқанда келгендері:
«Көрген артық – естіген сөзден гөрі»
Күйеуді ұрын кел деп шақыртпақ боп,
Сұлудың осы сөзге қатқан белі.
Тап бүгін бәйбішеге ой түсуі,
Күйеуі ертең ұрын келмек еді.

Бәйбішеге Сұлудың ойы анық,
Салдыртып күйеу ертең келмек қалып,
Ойын-той, ырым-жырым өтіп болып,
Жеңгелер қалыңдықты бармақ алып. –
Ұнатса ол Құдайдың ондағаны,
Ұнатпай шықса егер кінә тағып, –

Базарға бас түсуі былай тұрсын,
Көруі екі талай сәуле жарық.
Жүрегін осы ойлар бәйбішенің
Жыландай әлсін-әлсін отыр шағып.
Шытынап, тырыстырып қабақтарын,
Ышқынып күрсінеді демін алып.
Бай бұдан түк нәрсені сезінбейді,
Қымызды сіміреді ыңыранып.

Бүгінгі қайғылының Алтай бірі,
Күн сықылды еместей көрген күні.
Өзгелердің күлкісін көтере алмай,
Ашудан шығып отыр беттен түгі.
Қанша қайрат орнаған жан болғанмен,

Бүгін түскен мойынға аз ба жүгі.

Қайғырмай қайтсін Алтай, амал бар ма!

Тізгіні бақытының отыр малда.

Тең болса терезесі байларменен,

Өлсе де күйеуді ұрын шақыртар ма?

Алтайды шын жүрекпен сүйген сұлу,

Еріксіз басын салып отыр шарға.

Өзіндік сүйген жаны біреулік боп,

Тұрғанда батпай қайтіп тұрсын жанға!

Ішінде қырық жамаулы құрым үйдің,

Дауысы күніренеді зарлы күйдің,

Көз жұмулы, бармағы шекті құлап,

Мазасын Алтай алып отыр мидың.

Өзегін ойы құрғыр өртеп жатыр,

Деп «жарымды біреуге қалай қидым ?!

Сұм жүрек тілегіңе жете алмасаң,

Қол жетпес сұлу күнді неге сүйдің?»

Сұлуға зарлы күйдің даусы жетті,

Оның да жүрегінің қылын шертті,

Қараса Сұлу ойым өрге салып,

Асудан өте-тұғын мезгіл жетті.

Көз шолып осы арасын байқағанда,

Солқылдап қара көзден жасын төкті.

Көп жылап, дене шаршап, басы қатты,

Ауыр ой Сұлушашты әлсіретті.

Сол көз жасын сұртпестен зарлы сұлу

Жастанып ақ білегін қалғып кетті.

III

Іңір боп қараңғылық жайды қанат
Ашылды көктің жүзі бұлыт тарап,
Жарқылдап күміс жұлдыз нұрын шашып,
қара үйге көзін тігіп тұрды қарап.
Алтай ер шалқасынан жатып алып,
Жыртықтан жұлдыздарды жатыр санап.

Қалың ой қайғылыны қоя ма ертпей,
Лауланып іші-бауыры жайнады өрттей,
Талықсып маужыраған адамдай боп,
Көз жұмып домбыраны жатыр шертпей.
Түрекеп жұрт ұйқтады-ау деген кезде,
Аяқты ақ отауға басты беттей.

Ақ тандақ сәуле шашып сонау жоннан,
Жел тынған, ұясына ай да қонған.
Үйректің зуылдайды қанаттары,
Ауылдың түнде ұшып үстін шолған.

Түйелер ұйықтап мойнын жерге салып,
Күйсеп сиыр, ыңырсып, демін алып,
Көлбақаға үн қосып лақ-теке,

Жардан төмен құлайды домаланып.
Әуілдек ара-тұра әуілдейді,
Дауысы тымық түнде құлақ жарып.

Қысылып, әлденеге жүрген жандай,
Талықсып бір қиырда шығады айғай,
Ол – күзетте ән салған жылқышы ғой,
Түн күзеткен көзінің шырын алмай...
Осындай көркемдіктің бәрін Алтай
Тамсанып, дәмін алмай жұтты балдай.

Алақтап төңірегін шола қарап,
Аяғын жолбарыстай басты санап,
Қырық адым жерге жолда қырық бес тоқтап,
Отауға тасаланып келді жанап.
Есіктің ілгегіне салды қолын,
Маңында жанның жоғын көре сала-ақ.
Сұлуды Алтай сүйіп, деді: «Қалқам!
Оңаша кездесіп бір кеңіді арқам.
Сонда да күйеу келед деген сөзден,
Жүрегім күні бойы болды талқан.
Сен үшін не де болса шыдамақпын,
Кінәні серттен тайсаң саған артам.
Өзеннің өткеліне жаңа келдік,
Жастықпен жеңіл ойлап жоққа сендік.
Әрі ойлап, бері ойлап келгенімде,
Әкеңнен екеуімізге болмайды елдік.
Өлімге басыңды бер, белінді бу,
Мұндайда өте қажет көзсіз ерлік!»

Басқа іс түскенде адам ашынады...
Сұлу да бұрынғыдай жасымады:
– «Егерде уәде қылған сөзден тайса,
Адам емес, айуан осы-дағы.
Менде екі жүрек жоқ, бір-ақ жүрек
Не өледі, не саған қосылады.
Достық көңіл, Алтайжан, достық көңіл!
Достық көңіл дегенге байлаулы өмір,
Анық достық табылса, айну қиын,
Достық көңіл айтуға ғана жеңіл.
Бірақ, достық қайғысын дос аршымақ,
Жалғыз қайда барады қайратпен құр.
Сен не десең, мен соған белді будым,
Көкірекке орнаған иманым бұл!»

– «Мен саған ежелден-ақ сенген жанмын,
Сен үшін неге болса, соған бармын,
Өлсем-дағы бұл істен өкінбеймін,
Өйткені өзіме-өзім тілеп алдым.
Менің мына ойыма не айтасың:
Көзіне жоғалайық түспей жанның!»

– «Алтайжан, ол ыстықтай суғынғаның,
Соншама тығыз ойлап неғылғаның?!
Көрдім деп мәз-мейрам боп күйеу кетсін,
Асықпа, күзге дейін шыда, жаным.
Күз бола, бір қараңғы түн жалынсын
Күз болғанша жолыңның жей бер қамын!

– Осыған шыдайсың ба?
– Төздім, мақұл.
Бұ да онша қонбайтын емес ақыл.
– Қамынды өзің әбден жеп болған соң,
Қайсарды жібер-дағы, мені шақыр.

Оған шейін өзектен бар-дағы ал,
Жалғыз терек түбінде мылтық жатыр.
– Жарайды, мұның-дағы мақұл екен,
Бірақ сен шығарыңда болма қапыл.
Ала шық өн бойыңа сыйғанынша,
Қолыңда қару болса іске татыр.

Екеуі серт байласып алысты қол,
Сөздері «сен мықты бол, сен мықты бол!»
Бүгінгі көрісуден тапқандары,
Ашылған сықылданды көмескі жол.
Ернінен бір шоп етіп сүйді-дағы,
Есік ашып далаға шықты Алтай,
Сүйгенін шығарып сап: – болсын деп жол.

Сібірлеп келеді екен таң да атыш.
Барады күлімсіреп шолпан батып,
Көл де көл, дөңдер де, сайлар да көл,
Әлемді шық басқан тұмандатып.
Аспанда түтеленген сұрғылт бұлттар,
Сіркіреп күнбатысқа көшті қалқып.
Сол сұр бұлтқа түйіле көзін қадап,
Ер Алтай жансыз жандай қалды қатып.

IV

Қара бұлт қоюланды қабақ түйіп,
Көк жүзі отқа толды аспан күйіп.
Ысылдап айдаһардай, ұйытқи соғып,
Жел-дағы өршеленді күшін жиып.
Өзенде таудай толқын домаланып,
Жығылды жасыл құрақ басын иіп,
Шатырлап бұлтқа бұлт соғылысып,
Шүмектеп қара жаңбыр жауды құйып.

Кереге сықыр-сықыр селкілдеді,
Түндіктер тулақтай боп желпілдеді.
Жер жүзін топан қаптап, аппақ болып,
Сайларда су сарылдап көлкілдеді.
Қараша үйлер қаңбақтай ұшып кетіп,
Қирады, жел әй-пүйге келтірмеді.
Өткен дауыл қайрыла қайта соғып,
Қара бұлт бір жадырап серпілмеді.

Малдың да, адамның да құты кетті,
Жауратып бәріне де жаңбыр өтті.
Арық-тұрақ, қозы-лақ, жаңбырға ұшып,
Семіз де су сорғалап дір-дір етті.
Бір кезде бұлт – «ашуды тоқтатайын» –

Дегендей-ақ, шығысқа қойды бетті.
Не нәрсеге долданды? – Өзі білед,
Әйтеуір ондап ұрып алды кекті.

Бұлт арты – күнбатыс жанғандай боп,
Күнбатысты жалынды өрт алғандай боп,
Тұтанып, белең алып, өрлей жанып,
Жарты аспанды жалынды от шалғандай боп,
Сиреп жауған жаңбыр да қызараңдап,
Қызыл жалын тамшы боп тамғандай боп,
Не болмаса көкті де, бұлтты да,
Қызыл қанға малшылап алғандай боп,
Қызыл бұлт түтеленіп, арты сиреп,
Дауыл-дағы басылып, ашылды көк.

Қызарған сәулесі екен батар күннің,
Қызыл от бояуы екен отты нұрдың,
Дөңгеленіп қызыл күн қанын шашып,
Төмендеді үстінде сонау қырдың.
Күндегідей күлімдеп қоштаспады,
Ізі бардай бетінде қайғы-мұнның
Деген жанша бір кезде жоғалды күн –
«Енді қайтып шықпаймын көзді жұмдым!»

Соншама жер, жал, бұлт, күн долдануы,
Тиыштықта жүргендерді қолға алуы,
Күндегідей күмісті нұрын сеппей,
Күнбатыстың, боялып қандануы,
Жер де, көк те сілкініп, буырқанып,

Жынды бура секілді шамдануы,
Неліктен? – қайғырмасқа бола ма екен,
Жасын төксе Сұлушаш, – жер аруы!..

Жаңбыр емес, сел болып әлгі жауған,
Ол Сұлудың көз жасы мөлт-мөлт тамған.
Анау дауыл қиратқан талай үйді,
Қатты ышқынып сұлудың демі алған.
Найзағай боп жарқылдап көкте ойнаған,
Жүректегі шер ғой ол от боп жанған,
Күн бата зарлы сұлу қалғыған соң,
Себебі сол: бәрі сап бола қалған!
Күн батты, көктің жүзі қоңырланды,
Бұлт сол көшкен күймен тамырланды.
Қирап қалған үйлерді күрке қылып,
Жұрт жауыннан адасқан жиды малды.
Дәл сол кезде түстіктен бір көп салтты,
Ауыл жаққа бет алып шоғырланды.

Ол шоғыр – ұрын келер күйеу еді,
Жанына ерген нөкері, биі, бегі,
Алдынан қарсы алуға аттанысты,
Күтуші Тілеуберді жігіттері,
Жүзден астам алдында салт аттылар,
Арт жағы шұбақ түйе көрінеді.

Он үйді бір қойнауға қойған тігіп,
Соған бұрды қарсы ала шыққан жігіт.
Оларда не уайым бар, амандасып

Қонақ үйге бет алды қарқ-қарқ күліп.
Түйелерге теңделіп келе жатқан
Кәде үшін әкелген болды мүлік.

Талай тоғыз айыбы тағы да бар,
Зейнетінен бай адам аяй ма мал.
Оған қоса босаға айып үшін,
Жүз жылқы тағы әкелген өңшең көкжал.
Бірір басшы ірі адам болғанымен,
Өзгесі: әнші, қу епті, шіренген сал.

Сұлуда не ой барын білмейді бай,
Мынау келген мүлікке көңілі жай.
Ұрын келіп осынша малын шашты,
Бұдан артық бай құда болмақ қандай.
Бірақ сол қонақтарға құрмет етер
Өзінен еркек кіндік адам болмай,
Байға осы ой азырақ ауыр тиіп,
Күрсінді тіршілікке көңілі толмай.

V

Далада ерсіл-қарсыл сабылған жұрт,
Есінен шала мас боп жаңылған жұрт,
Сия алмай «қуанышы» қойынына,
Бар-жоғы бүгінгі күн табылған жұрт.

«Қайғы» жоқ, «уайым» жоқ, «өкініш» жоқ
«Шаттыққа» белшесінен «малынған» жұрт.
Бәріне сүйтерліктей көрінді не?
Өшпейтін мәңгі шаттық берілді ме?,
Болмаса молда айтатын «сегіз жұмбақ»
Ашылып «хордың қызы» көрінді ме?
Немесе мылтық атып, қылыш шапқан,
Жаулары ұқсатылып жеңілді ме?

Балқытып әнші неге шырқайды әнді?
Күйлері домбыраның неге зарлы?
Көктегі көп жұлдыздың біреуі жоқ,
Себеп не, күліп тұрмай, сөне қалды?
Қап-қара түтектеніп түсі суып,
Қара бұлт бүгін неге қоюланды?

Жел неге ысылдады ішін тартып?
Ай неге бата қалды жүрмей қалқып?
Көл неге көбіктеніп жарды соғып,
Толқынды толқын ұрып жатыр шалқып?
Солардың аяйтыны жалғыз-ақ жан:
– Сұлушаш бүгін жалғыз қайғыланған.
Ішінде сол жиналған қалың топтың
Алтай мен Сұлушаш-ақ назаланған.

Жиын кімдер?

Ойынға жиылғандар!

Бәрі де шат, оларда не «арман» бар.
Құлақ естір маңайдан іздеп келген,

«Күйеуді көреміз» деп мырза, салдар.

Шынтақтап тізе үстін, тізе баса,
Отырған қыз, бозбала араласа.
Балалар шуылдасып жүгіріскен,
Ойыннан басқа оларға не тамаша.

Бір жақта үймелеген толған қатын,
Бастары аппақ болып шағалаша.
Жөнсуы бозбаланың шетте қалып,
Қатынға қалжыңдайды жағаласа.

Ойланып «хан жақсы ма» сайланып хан,
Көтеріп әнші жігіт салады ән.
У да шу, күбір-күбір, сыбыр-сыбыр,
Жоқ шығар үн шығармай отырған жан.

Дауысы шоп ете ғап естіледі,
Жігіттің қыз аузынан сақина алған,
Сүйгізген қыз көнбеген адамымсып,
Үкісі желкілдейді бұлғаланған.

Ойынды бозбалалар жүрген бастап,
Қолына есіп алған белбеу ұстап,
Қалжындап бірін-бірі қағып кетіп,
Жұлқысып әл жеткені жығып тастап.
Не десе әміріне құлдық ұрып,
«Хандығын» мақұл дейді бәрі қостап.

Күйеуді жұрттың түгел көріп бәрі, –
Десіп отыр «мырзамыз мынау ма әлі?!»
Кей кегі бар жігіттер Сұлушашты
«Мырзаңа болайын» деп табалады.
Бұрынғы от үстіне тағы от жағып,
Сұлуды одан жаман жаралады.

Ән, күй, жиын қызық қой, ойын, сауық,
Жазбады жүрегiнiң емін тауып,
Жиреніп естілгенмен құлағына,
Қабағы түсіп отыр қайғы жауып.
Білдірмей қасындағы тірі жанға,
Үнлеп күрсінеді ауық-ауық.

Көз ашып жоғары бір қарамайды,
Көз жасы маржандай боп домалайды.
Есінде дос дей-тұғын жалғыз Алтай,
Басқаны досым бар деп санамайды.
Сорлыны қайғы басқан сал соққандар,
Неліктен «анау ма?!» деп табалайды!

Сұлудың бүгін жарға келген күні,
Не жығып, не жығылып өлген күні.
Келмеуге қанша белін буса-дағы,
Көпшілік жалғыз жанды жеңген күні.
Алтайдан басқа бір жан дос емесін
Көзімен бүгін анық көрген күні.

Сонда да білдірмеді жанға сырын,

Сезген жоқ қайғылысын адам мұның,
Бір өзі мың сан топты алдап кетіп,
Өзінше бәрінің де таппақ қыбын.
Ішінен сонда-дағы сескенеді,
Деп ойлап «жарар еді-ау болса мұным?!»

VI

Жел тұрып таң атуға жақындады,
«Таң атад» – деп бөдене тақылдады.
Тауқұдірет – «құдірет, құдірет!...» деп,
Зар қағып көл басында қақылдады.
Көлде құстар оянып шу-шу етіп,
«Құдірет, құдіретті!» мақұлдады.

Жүгіріп Сұлушаштың жеңгелері,
(Сылдырап бұрымында теңгелері)
Сұлуға сөйлесуін жиілетті
Көрсетіп кәде алмақ боп көңілдері.
Қалай күліп жақындап келсе-дағы,
Сұлудың жылы сөзі көрінбеді.

Жанбайдың Айжан деген келіншегі,
Айжанды жандай жақын көруші еді.
Сырларын түгелімен ақтаратын.
Айжанға көп адамнан сенуші еді.

Тар жерде түпкі сырын ашса егер,
Жәрдемін беретіндей көруші еді.

Қап-қара тұнжыраған қара түнде,
Сенгенде желден басқа дауыс, үн де.
Сұлудың ақ білегін мойнына асып,
Отауға келе жатыр Айжан бірге,
Аяғын Сұлу түзу баса алмайды,
Әл, қуат денесінен кеткен мүлде.

Жанына ақ отаудың келіп жетті,
Сұлудың буындары дір-дір етті.
«Ойпыр-ай, шаршадым-ау, женеше-ай!» деп,
Сылқ етіп Сұлу жерге құлай кетті.
Басын сүйеп «оның не, қалқам!» деген,
Айжанға Сұлу тағы жасын төкті.

Сұлудың Айжан сүйеп жарлы басын,
Буланған орамалмен сүртіп жасын.
Саусағын қойынына тығып тұрып,
Қолымен сипап жібек қара шашын.
Дей берді «Еркежан-ау, мұның қалай?
Қамығып не нәрсеге мұңданасың?»

– «Айжан-ай, жандай көрген жеңгем едің,
Саған мен жанашыр деп сенген едім,
Өзің айтшы, алдында тілегің бар,
Ойлашы, сол күйеу ме менің теңім?!

Бүйтерім бар, анадан неге тудым,

Кұрысын бүйтіп көрген күнім менің!»

– «Қой, еркем, неге үйдейсің, олай деме!
Жай айтасың, күйеу кем болсын неге,
Ол бір елдің мырзасы сылқылдаған,
Бір өзі бір маңайға болған төбе.
Бүгін сөйлес, сырын біл, сына анық,
Күнібұрын көрмей жатып, уайым жеме.

Жанындай көре-тұғын жалғыз анаң
Әдейі осы сөзді айтты маған.
Басқа жаннан дос көрер болмасыншы,
Анаң қастық айта ма сонда саған.
Жүр, еркем! Таң атады, кешікпейік,
Қанекей, отауға өзім ертіп барам
Ағанды сүйе тұра сүймеймін деп,
Мен-дағы өп-өтірік бұлғандағам».

Айжанның сезді Сұлу ішкі сырын,
Бұлай деп ойламайтын бұдан бұрын,
Жақсылық қыла ма деп күтіп еді,
Есіркеудің атынан көрмеді ырым.
Дос емесін көрді де белін буды.
«Рас, дұрыс... мақұл!... – деп – Айжан мұның!»

Маңайда үн атаулы қалған өшіп,
Жалғыз-ақ самал жел-ақ жатыр есіп.
Етегін торғын көйлек жел көтеріп,
Бір кезде сықыр етіп ашылды есік.

Алды тұман, не болмақ біле алмайды
Сұлу терең теңізге кетті түсіп.
Күйеу де және оның жолдасы да,
Төсекте ұйықтап қалған киім шешіп.

– «Еркежан, ұятты қой, отыр енді,
Бұйрық солай, тілдесер заман келді,
Мынау сенің қосағың Құдай қосқан,
Жолдасың көрем дейтін көптен бергі».
– Деді де Ырыстыға кездестіріп,
Ақ үйден Айжан шығып жүре берді.

«Мырзамыз» түк те жауап қата алмады,
Амандыққа амандық қайтармады.
Сұлудың мысы жеңіп, терлеп-тепшіп,
Тым болмаса «кел» деп те айта алмады.
Қасындағы жолдасы ұйқтаған боп,
Сұлуды «қарашы!...» деп сайқалдады.

– «Келіп ем, – деді Сұлу, – амандыққа,
Мен адаммын, жаным сен қорықпа, бұқпа!
Сен менің көрер жаным емес едің,
Шет болмайын деп келдім аруаққа.
Ең ақтық келген жолың осы болсын,
Бұдан былай бұл жаққа жолға шықпа!»

Деді де есік жаққа жүре берді...
Біреуі төр алдынан түрекелді.
Құшақтай ап сұлуды аш белінен, –

– «Қой сұлу, шалқақтама үйтіп енді!
Көзінді аш, басынасың кімді сайқал,
Бұзылған, құрытқан күн күллі елді!
Мынау сенің күйеуің, сен қатыны,
Дәндеме, қол-аяғың шідерлеулі.
Сен кімсің, осыншама дардаңдайтын,
Қайдан ойлап шығардың менсінбеуді?!
Шатаспа!.. Қой!.. Дәндеме!.. көзінді аш!..
Біз сендей үйреткеміз көп бедеуді»:

– «Сен үй деп тіл тигізбе, сыйлы қонақ,
Жаратқан мен емеспін күйеуді олақ.
Күйеу боп бір ауыз сөз қата алды ма,
Бергенде қалыңдығын үйге қамап.
Түбінде бөтен көңілім болмағанмен,
Мырзаңа әзір қылған сыйым сол-ақ!»
– «Жоқ, сайқал, ол қулығың болмайды!» деп,
(Қоя бер дегеніне қараған жоқ),
Төсекке сылқ еткізіп алып ұрды,
Белі үзіліп, көзінен жарқ етті от.
Бозарып нарттай жанған қызыл беті,
Жалп етті ұзын шашы қара жібек.
Бассалды Ырысты да білегінен,
Шынтақпен бір нұқыды жүрегінен...
«Алтай-ау, тірімісің?! Қайдасың» деп,
Қысылып зарлы Сұлу зорға алды дем.
Сарт етіп сол уақытта ашылды есік,
Қараңғы үйді көзі оқтай тесіп,
Ілгері ұмтылды да, Ырыстыны,

Жонынан дыр қамшымен жіберді осып.
Ырысты «ойбай өлдім!» деп бақ етіп,
Жыландай белге соққан түсті шоршып.
Сұлуды талықсыған көтеріп ап,
Ал жаным, есінді жи, шық ілесіп!» –
Деп еді, демі бар да, дәрмені жоқ,
Сормандай бейне өлік тұр сіресіп.

Күйеу жақ жаңа білді болған халды,
«Жауды» ұстап жабылуға үй қараңғы,
Біреулер қалқан болып, «қашпасын» деп,
Есікті жап деп іштен баса қалды.
Қорқақтар қиқушы боп, өз жандарын
Сақтайтын паналарға тасаланды.
Қызғандар намысына: «Ал, ұстайық,
Пәршалап өлтірейік осы адамды!» –
Деді де ұмтылысты.
Сонда Сұлу
Ес жиып, ауызға ап «жасағанды»,
– «Алтайжан... құтыл! – деді, – мені таста!
Жеңбейсің жалғыз, өңшең есалаңды!»

Жан-жақтап суық қолдар жабысқандай,
Қордалы жылан көрген арыстандай,
Шошынды Алтай, қолдан түсті Сұлу,
Сылқ етті ақтық демін тауысқандай...
Шошынған Алтайда күш жоқ сияқты,
Жабылған мына топпен алысқандай.
Сонда ол қанжарына берді ерік:

Кейін жарып, кейбірін жанышқандай
Болғанда, жан түршігер бір шу шықты,
Тыңдаған болды естен ауысқандай.
Сып етіп үйден Алтай шыға келді,
Арты шу, құзғын, қарға, сауысқандай.

Тұр екен Тортөбел де тігіп құлақ,
Үстіне Алтай ырғып мінді бір-ақ.
Жөнеле бергенінде, арт жағынан
Жаулар да аттанысып қуды шұбап.
Жармасқанын сойылмен бір-бір қағып,
Талайының есі ауып қалды құлап.
Тортөбел ұшқан құсқа шалдыра ма,
Қара үзіп қуғандардан шықты жырақ.

Жаулардың қуғынынан аман шығып,
Атының алды Алтай басын бұрып.
Ыза-кектен алқынды, дем ала алмай,
Ой жүректі өңешке әкеп тығып.
Зарланды айдалада жалғыз өзі,
Бозарып атқан таңға қарап тұрып:
– «Сұм өмір, маған тартқан сыйың сол ма?
Бір ісім өмірімде баспады оңға.
Адасқан айдалада ақсақ андай,
Кездестім қайда барсам қазған орға.
Жалғыз сенген, сүйенген Сұлушашым,
Бүгін міне күң болып қалды қолда.

Өткелге жолықтырдың Құланөтпес,

Бір тауға өрмелеттің өмір жетпес,
Мен не жаздым, не іске күнәлімін,
Неліктен маған бүйтіп болдың кектес?

Сорлы анам, сорлы ұлды неге таптың?
Тапсаң да тірі ғылып неге бақтың?
Көрсетер бір жарығың болмаған соң,
Өмірім неге әуелі таң боп аттың?!

Жасымда өлмей, не үшін көрдім жарық?
Жасық болмай, неге өстім от боп жанып?!
Адам болып, басқамен тең болмасам,
Неге жүрмін адамның атын алып?!

Сорлы көз көрмесіңді неге көрдің?!
Біреуді қасіретке неге көмдің?!
Неге бірге өлмедім сол арада,
Сұлумен, ыңырсыған «өлдім, өлдім!...»

Осылай өтпексің бе өмір құрғыр?!
Өстіп жүдей бермек пе көңіл құрғыр?!
Қаңбақша ұшып, у ішіп өткенім бе,
Үміт шіркін ілікпей қолыма бір?...»

Күн шықты нарттай жанып нұры балқып,
Бұлттар демін бүркіп өтті қалқып,
Көп ойлардың артынан, Алтай іштен
Деді – «жасық болудан жігер артық...»

«Сұлуды арашалап алу жаудан...»
Барлық ойы құйылды соған сарқып,
«Қайсарды алып аттанар заман туды»,
Деп сар желіп жылқыға кетті тартып.

IV бөлім

КҮЙ

I

Көп таудың арасында арқадағы
Атақты бір сұлуы Қарқаралы;
Көркем кескін, Кербез тау адам түгіл,
Бұлтты аспандағы тарта алады.
Ол кезде мекендеген ел аз ғана,
Тайсалмай тауды кезіп жортады аңы.
Қоршаған Қарқаралы қорғанының,
Бұғылы тау отауы ортадағы...

Мезгіл күз, бар есімдік тартқан сарғылт,
Тау тебесі аспанда буды барлық
Өзіне тартып алып, түнеріп тау

Тұрғандай түнде түгіл күндіз қалғып,
Сол кезде Сұлушаш пен Алтай, Қайсар
Бұғылыға тығылды, жаулар аңдып...

Қылышын сүйреп ертең келгенде қыс,
Сүруі қиын тауда мұндай тұрмыс.
Таудан тайып бір жаққа кетер еді,
Аңдып жау аттатпайды бермей тыныс.
Ақыл, айла таусылып, қажып қайрат,
Кекке толып қазандай қайнады іш,
Осындай дағдарыстың бір күнінде,
«Істелік – деді Алтай – мынадай іс:

«Сиреді алып жейтін аңдар үркіп,
Қар жауып ертең сайға толса күртік.
Шаңғы киіп аяққа, аң аулайтын
Қолымызда жоқ садақ яки мылтық.
Бізді бұл қысқан қыстан сақтай-тұғын,
Қолға түссе қырағы алғыр бүркіт.
Бір бүркіт мына тұрған «самұрық» та
Күн сайын көрініп жүр түлен түртіп.

Жеуіне даяр тұрып ет пен майлар,
Бүркітті еріккеннен салса байлар,
Бүгінгі біздің тұрмыс үшін бүркіт
Әрі тамақ, аңдарға әрі айбар.
Егер де сәті түсіп ұстатпаса,
Сіле қатар кез болды бармақ шайнар.
Бұл үміт ілікпесе, суық түссе,

Дей алмаймын өлімнен басқа жай бар».

«Етпейік – деді Қайсар, – текке уайым,
«Самұрықты» шолғамын, білем жайын,
Егер де шығуға сен жүрексінсең,
Етекте қал, биікке мен шығайын.
Бер жағы күз болғанмен, арғы беті
Саусақтың саласындай жиі қайың.
Тәуекел! Өзің айтшы: қалайша күн
Көресің? Жаудан тайып, таудан тайып!..

Уайымда, уайымдама ажал біреу,
Керек жоқ бізге оны ойлап жүдеу,
Уайым – дауыл, адам – үй, соққанда ол
Жыққызбайтын ығында ақыл тіреу.
Неге тірлік іздейміз бітсе өлмей,
Егерде алдымызда бітсе тілеу?
Демегін бұл сөзімді: сөгу, мінеу.

«Келгенде осы тауға кездескен шал,
Бізге берген бір тор мен бір арқан бар,
Арқанды белге байлап мен шығайын
Бір ұшын ұста да сен төбеде қал.
Арқанды байлағасын құласа да
Түк қылмайды қандай құз, болғанмен жар.
Кәнекей осы қамға кірісейік,
Құр оймен басымызды қылмайық дал»

«Онысы рас – деді Сұлушаш та, –

Күн көрелік, бүркіттен амал басқа
Таусылды. Тәсіл тауып айла құрып,
Шығу керек қайткенмен қия тасқа.
Егерде сырты қою орман болса,
Емес пе тастын, өзі тауға баспа!»
Қайсар, Алтай мақұлдап Сұлушашқа
Деді, –
«Бірақ, сен бұған араласпа!

Еш қауіп көңіліне келмесін ой,
Ақылын тапса тауға жетеді бой.
Біз кеткесін манағы тұзақпенен
Ұстап алған жақсылап қоянды сой.
Біз аса кешікпеспіз. Оралғанша
Жадырап ішетін бір ас қылып қой.
Сәті кеп, бүркіт қолға леге қалса
Қыс бойы қоян асып жасаймыз той!»

II

Үмітін тіршіліктің жүктеп ауға.
Тырбиып тасты төсеп омырауға,
Кейде ұстап қайыңнан, кейде тастан,
Асылып кей мезгілде арқан бауға.
Өкпесі күйіп кейде, дем ала алмай.
Жақындап таудан төмен домалауға, –

Қайсар мен Алтай ұзақ бейнет шегіп
Алқынып бір мезгілде мінді тауға.

...Қарамай денесіне тастар жырған,
Бейнетпен асып нелер қия, қырдан,
«Самұрықтың» өркеші – Сандықтастың
Тебесінде ұялы қайың тұрған.
Сол ұяға өрмелеп Қайсар барып,
Бүркітке бұтақты өрлей торын құрған

Сандықтас төрт бұрышты бір биік құз,
Тасы бейне сырғанақ жып-жылтыр мұз,
Аяқ басар, қол ұстар жерлері жоқ,
Басына шыға алмайды баспалдақсыз.
Не заманнан бүркітке қонақ үй боп,
Басындағы ақ қайың өскен жалғыз.
Қайындағы ұяға қолы жетпей,
Талайлардың жігері қайнаған қыж.

Ар жағы Сандықтастың тұңғиық жар.
Қайың өскен сол құздың жарына дәл.
Жар қабағы сырғанақ,
Тұру қиын,
Беліне арқан байлап шықпаса әгәр.
Жар тасының қырының өткірлігі,
Қайралған, қылпылдаған пышақтай бар,
Сандықтастың өн бойы өрлегенде
Аранын ашып тұрған бейне – ажал.

«Жан керек батырға да» дегендейін,
Екі дос үндеместен көпке шейін.
Отырысты,
Алтайдың ауды көңілі
Қайтуға кейін қарай болып бейім.
Сандықтасқа шығуға олай-былай
Ойлап, онда таусылды ақыл-зейін.
«Қане, Алтай, тұрайық» деді Қайсар
Отырып дем алғаннан біраз кейін.

Екеуі түрегелді қосыменен.
«Бітті ме – дегендей – іс осыменен?»
Бір-біріне төнісіп,
Көз қарауы
Арқылы ұғысты дос досыменен.
Оқысты көздерінен жазуларды
«Өлер я тірілер жер осы» деген.
Толқыған ой тірелді деген жарға:
«Қорыққан да күн көреді несіменен!»

«Ләм десіп бір-біріне келмей сөзге,
«Қайтайық» басыңқырап тұрған кезде,
Бір нәрсе далбандаған Сандықтастың
Төбесінде ұшырай кетті көзге.

«Алақай!.. Бүркіт, бүркіт, бүркіт, бүркіт..!
Дегенмен тіл келмеді өзге сөзге.
Шумақталған арқанды Сандықтастан
Лақтырып түсірді Алтай лезде.

- «Қане, Қайсар, – деді ол – ұшын ұста!
Өрмелейін тұзаққа түскен құсқа»
- Жоқ Алтай, сен бармайсың, мен барамын!»
- «Мен барамын!..»
- «Мен барам!..»
- Ол дұрыс па?

«Егерде бізде достық рас болса,
Кезектесіп кіреміз не жұмысқа!»
Ерегістің үстіне екеуі де
Ойлады, деп: «қырсық па, әлде ырыс па?»
Алтайдан қалап Қайсар кезек алды,
Өрмелеп Сандықтасқа қинап жанды,
Тер құйылып, алқынып, өлдім-талдым
Дегенде төбесіне зорға барды.
Шаңқылдатып, шекпенге орап, төмен
Жіберген бүркіт зырлап кете барды.
Сол кезде басқан бұтақ сынып кетіп,
Асылып құзға Қайсар тұра қалды.
Домалап бүркіт төмен түсті аман,
Қайсарға бірақ Алтай болып алаң.
Айғай салды биікте:
«Бар ма Қайсар, –
Деп оған – әрі сырғып түсер шамаң?»
Алтайға талусырап келді дыбыс:
«Қош бол, ажал таянды – деген, – маған!..»

Көзінен жас Алтайдың кетті ытып,

Ішіне ауа емес, жалын жұтып,
Арқанды қарағайға шырмай тастап,
Өрледі тасқа өзін-өзі ұмытып.
Тас та тіреп кеудеден жіберуге,
Төс терісін айырып түсті сытып,
Төбеге шығып төмен көзін салса,
Қиық арқан тұр досын зорға тұтып.

Еңкейді, созды қолын, жетпеді қол,
Қия тас қол жетуге бермеді жол,
«Қайсар-ау енді қайттім?!» – деп зарланған
Алтайға талусырап қарады ол.
Арқанның соңғы жібі қиыларда
Айтқан сөзі: «Жан досым, сен аман бол!»
Қиылып арқан, Қайсар кетті құлап.
Тимеді тас та аяп жолда бірақ.

Құзғын мен қарғаларға шоқытпайын
Дегендей сарқырама бөлеп бұлақ.
Көмуге көлге сорлап жөнелгенде
Жолында жабырқаңқы тартты құрақ.
Не қыларын біле алмай, Алтай жарда
Бұлақтай жасы саулап тұрды жылап.

III

Сайтанкөл Бұғылының қыр басында,
Саладай қарағайдың арасында.
Сол қарағай ішінде іші пысып,
Зар болып көзге ілігер қарасынға,
Жан-жағына жаутаңдап, үрейленіп
Екі биік қабақтың, арасында, –
Сұлушаш ұзақ терең ойға кетіп,
Тұрды көлдің бір биік жағасында.

Айнала иірілген таулар жалғас,
Құзар биік басына бүркіт бармас.
Әсіресе «Самұрық» құзын көріп,
Деп ойлады Сұлушаш «бара алмас».
Жүрегі кетеді айнып қарағанда,
Шыққаны еске түсіп тауға алғаш.
Көзіне мөлтілдеген жасын іркіп
«Ә, Жасаған, – деді ол – ақ-сарыбас!»

...Зорайтып біраздан соң жел де күшін,
Үрледі өршелене тартып ішін,
Торғын аспан түнеріп мейірімсіз,
Бетіне біте қалды сұрғылт пішін.
Құндағы қабақ түйіп, бетін бүркеп,
Көзін жұмды әлдекім қайғысы үшін.
Қайтқан қаз «өтті деп жаз» Сұлушашқа
Амандасты көрдік деп күзден қысым».

Сұлушаш деді қазға:
– «Ә, қайтқан қаз!

Бітті деп бұл маңайдан барасың, жаз.
Бізге де бұл маң сендей суық қарап
Не анда, не адамда досымыз аз.
Аз емес, жоқ төңірек толған аран,
Біз түскен жол емеспе, сыз, батпақ, саз
Сондықтан қаз, мен сені досым көріп
Құлақ салсаң азырақ айтамын наз».
– «Көлге кеп қон, асығыс қанат қақпа!
Серіктерге сендерді дейін «атпа!»
Тым болмаса тоқырап жөніңді айт,
Барасың бетті бұрып қандай жаққа!
Әлі де барар жерің жарқыраған
Мәңгілік жазы туған түгел шат па?
Ондай жер болса бізге жөніңді айт,
Жетейік іздеп барып біз де баққа»...

– «Онда да сүйіскенді айыра ма?
Сүйгендер сүйдім деуге тайына ма?
Сүйгендер сүйдім деген сөзі үшін,
«Бұзық жан» деген атқа жайыла ма?
Қарамай қарсылыққа малы көптер,
Сүйместің басын малмен қайыра ма?
Шығара ала ма онда сүймегендер
«Сүймеймін» деген сөзін жарияға?»

– «Болмаса ноқтаға бас сұғына ма?
Ноқтаны бостандық деп ұғына ма?
Егер де сұғынбаса соры қайнап,
Жұрт түгел дұспандыққа жұмыла ма?

Жұмылса жұрт «жазықты» атанғандар
Біздей тауға бас қорғап тығыла ма?
Тығылса тауға, ішер тамақ таппай
Тор арқалап тоғайға шұбыра ма?...»

Көзіне осы кезде алған іркіп,
Сұлушаш орамалмен жасын сүртіп
Қарады ұшқан қазға кеткен жырақ,
Біразға дейін Сұлу қақпай кірпік.
Көзінің қарашығы қадалғанда
Атса егер кетпестей болды мүлтік.
Қаздар ғайып болғанда Сұлушаштың
Есіне іздеп кеткен түсті бүркіт.
Қарады көзін сүзіп Самұрыққа.
Самұрық ұшар басын сұғып бұлтқа
Тұр екен, Төбесінде бірдемелер
Қозғалып қыбырлады ұқсап құртқа.
«Жасаған, – деді Сұлу, – жолын беріп,
Зарыққан жолаушының жүзін жыртпа!»
Сол кезде таудан төмен ұшып түсті
Бір нәрсе зорға елестеп, ұқсап мұртқа.

Сұлудың, жүрегі су ете қалды...
Кескіні бір сұрланды, бірде жанды...
Бірақ «жоқты жорамал қылмайын» деп,
Ойын бөгеп, аяңдап қосқа барды.
Етуге ермек, көңіл көтеруге,
Қолына бір мезгілде қобыз алды.
Құлағын бұрап, перне басқан кезде

Жаңғыртқан тауды лебіз шықты зарлы.

Сарнады қобыз, тауды күй кернеді,
Көркем күй, тауды асып көкке өрледі,
Өрлеген күй жағалай жортқан аңның,
Аяғына тұсау боп жол бермеді.
Қосына қайтқан Алтай күйді естіп,
Бірақ көзі, бұлдырап түк көрмеді.
Жұтқан науа көк түтін тәрізденіп,
Инедей боп қадалды желдің лебі.

Сұлудың бармақтары қылды басты,
Басса қылдан күй шықты зарлы, ащы,
Ащы күйге шымырлап балқып бойы
Ырғытып қара көзден төкті жасты.
Сол кезде есік алды буалдыр боп,
Даланы қою қара түтін басты.
«Бұл не?» деп сұлу сыртқа шығып еді,
Өрт екен, Тасыр-тұсыр аңдар қашты.

Ерсіл-қарсыл жүгірді жанталасты.
Өрт қосты қамағанда, паналады
Білмеді не қыларын сұлу састы.
Сайтанкөл жағасында ол жартасты:
Шарпылған, күйген яки үрейленген,
Жан-жағында ілгері аңдар қашты.
Бір кезде көзі шалды Сұлушаштың
Жолбарысты жар тастан сұққан басты.

Сүйріп жолбарыстың найза тісі,
Жылтылдап ауызынан тілдің ұшы.
Жымиып мұқыл құлақ ыңыранып
Құлпырып ала берен – тарғыл түсі,
Белдеме бүкірейіп, секіруге
Қызынып алабұртып бойда күші,
Ұмтылып бірнеше рет Сұлушашқа,
Келді оның алма бетін тістегісі.

Жолбарыс жонын ырғай, басқа шапты,
Маңдайға қобызбенен сұлу қақты,
Бір шегініп, өшіге тағы ұмтылып
Тағы ұрған қобызды барыс қапты.
Сұлушаш ышқына бір үн шығарды, –
«Алтай, Алтай!.. Қайдасың?!..» деген қатты.
Құтылмасын білген соң тістетпейін
Деді де, сұлу жардан суға атты.

Сұлушаш құшақтады құлап көлді,
Су-дағы құшақтады, дөңгеленді.
Алтай да сол минутте жарға жеткен,
Ақыраған жолбарысты ғана көрді.
Жолбарыс бұл келгенін сезінген жоқ,
Аңырып тілін жалап суға төнді.
Түтінді көзге тыққан жынды жел кеп,
Алтайға сыбырлады: «жарың өлді!..»

Жолбарыс капелімсіз жарда тұрған
Алтайды аңдамай қап қанжар ұрған,

Бүйірге кірмей қанжар, санға кіріп,
Жалт қарап денесін де бұрды жылдам.
«Әп-бәлем қолға түстің!» деген ойын
Жолбарыстың білді Алтай ырылынан.
Төбеден бүріп тісін тигізбеді
Қарамай денесіне тұяқ жырған.

Састырды алысқан аң біраз бүріп,
Бір кезде кеудесінен қанжар кіріп,
Сылқ етіп құлағанда, үшті қанжар
Жүрегін қақ айырып түсті тіліп!
Әлсіреген жолбарыс аран аузын
Ашты да, құлай кетті белін бүгіп.
Жанталасып аяғын серпкен кезде,
Шек-қарнын ақтарды баурын тіліп.

Жүректен кейін тартып ап қанжарды,
Қан жұтты толтыра ұрттап атқан қанды.
Жолбарысты жеңгені неге керек
Сұлушашты сақтауға болмай қалды...
Сол кезде маңайын өрт орай жанып,
Дүние қара түгін, тұманданды.
Тау үшін күңіренітіп ол зарланды.

Шығып еді сорлы Алтай безіп елден,
Өзіне серіктерді ертіп сенген.
Табармын деп ойлады басқа пана,
Жауының қолы жетпес жырақ жерден
«Арқадағы құнарлы орын осы» –

Деп тауы мынау тұрған іздеп келген.
Бауырына киіктей паналаса,
Осы ма, қарсы алып сыйы берген!..

– «Жирен сақал дей-тұғын әулие бар,
Береді ұлсызға ұл, малсызға мал.
Қабыры Қарқаралы тауының бір
Биігінде, ізденіп барсаң әгәр,
«Сақтайды» деп сендірген еді оларды
Осы тауда жолыққан бір қойшы шал.
Әдейі іздеп барды әулиені,
Дегендей «суға кеткен қармайды тал».

Қиядан іздеп оның тапты көрін,
Моласы бейне тастан өрген өрім.
Тау басында тостаған секілденген
Жылыжұрт дейді екен оның көлін.
Жылыжұрты – суық жұрт болып оған
Аттарына жұмсады бөрілерін.
Жылы жұртқа қонғанның ертеңінде
Үш аттың тапты пұшпақ терілерін.

Жанына балап жүрген Торытөбел
Деген жоқты Жылыжұрт басында өлер.
Өлді аты, қиылды, қос қанаты,
Жирен сақал әулие болса егер.
Есіркер орны осы емес пе еді,
Жарылқар, оны сүйер, демер, жебер?
Жібімеді, іздеді тағы аруақ,

Қысылса, жәрдем күтер, қолдар, сенер.

Көңіл қап Жылыжұрттың ырымына,
Сайтанкөл бар дегенде Бұғылыда,
«Адамға сайтан дұспан» деген елдің
Қарамай сіңіп қалған ұғымына,
О-дағы біздей қашқын, есіркер деп,
Барды ол Сайтанкөлге тығылуға,
Барлығы аппақ болса, ол сұмның да
Жүрегі оларды аяп жылыды ма?

Жылымады, көлдің де жүрегі тас,
Боп шықты Алла да қас, сайтан да қас,
Қастық емей немене, қыршынынан
Қиылды жандай досы Қайсар жолдас.
Қайсармен бірге өлер еді, бірақ
Өлтірмеген панасыз бір Сұлушаш.
Сол жанының жарығы Сұлушашы
Ол үлгірмей, тереңге ұрды құлаш!..
Болашағын болжаса, жалмайын деп
Алдына келе қапты ажал сұм, аш.
Зарланды сонда Алтай қобызын ап,
«Күңіреніп, – деп қобызым, – кәне, сырлас!»...

– «Өмір шіркін алдадың, мен алдандым,
Алдады өмір, себеп не? Мен таң қалдым!
Жеміс піспей ауызға түспейтінін
Білдім, білдім, түсіндім, енді аңғардым.

– «Қош бол жер, көпті көрген кәрі ана!
Құшақта – тентегім жат!» – дегін ана: –
Панасыз ем, жалғыз ем өзіңе аян,
– «Жоғалғыр жоғалды ғой» деме ана.

– «Дүниеге мендей талай тентек келер,
Адам есер, көш көшер, есер, өнер.
Бұл күнде байлар ғана иеленсе,
Бір кезде құл ие боп сүтінді емер!
– «Қош бол көк, көкшіл түсті жібек торғын,
Саянда жігіт болып өсіп-өндім.
Кеше ғана қойнында еркелеп ем,
Жалын сүйіп ақырда қойнында елдім».

– «Сылдыр су, сыбырлақ жел, жылтыр көк тас,
Алтын күн, сұрланған бұлт, ну қара ағаш.
Қош болыңдар шықпасын естеріңнен,
Көздеріңше мен көзден ағызған жас.

– Өлмеймін деп өмірмен арпалыстым,
Арпалысып талайдың қанын іштім.
Әлде болса тіршілік етер едім,
Ол болмайды... қақпанға мықтап түстім!»

Өзіне әлемді Алтай жау деп ұқты,
Таппады өміріне ойлап жұпты.
Ойы көп сол тұйыққа қамалғанда,
Түтінін өрт те орап көзге тықты.
Әрі ой, әрі түтін тұншықтырып,

Қысылды Алтай, өмірден үзді үмітті.
«Дүние көпсінгенің осы болса», –
Деді де жүрегіне қанжар сұқты.

Жүректен қан шұрылдап көкке атты,
Ол қанды жалп-жалп қызыл жалын қапты.
«Сұлушаш!.. Қайсар-ау..» – деп дөңбекшіген
Алтайдың денесін от шыжылдатты.
Жел үрлеп қобыз қылын баяулатып,
«Көкейкесті» дей-тұғын күйді тартты.
От сүйіп бозаң тартқан қара көздің
Алдынан талай сурет өтіп жатты.
Алтайдың сіңірлері тыртысқанда,
Ышқынды да иегін бар-ақ қақты.